

Research

قهیرانی دامه‌زراوه‌یی له هه‌ریمی کوردستان: تیکه‌لبوونی حزب و ده‌ولت

راپۆرتی ناوه‌ندی توێژینه‌وه‌ی سبه‌ی

نیسان/٢٠٢٦

پېرست

- 3.....پېشه‌ګۍ و چوارچېوه‌ی ګشتی
- 4.....رېشه‌ی میژووی هه‌ژموونی حزبی
- 4.....حزب وهک بزووتنه‌وه‌ی شوږشګیر
- 4.....دوای راپه‌رېن و دامه‌زراندنی ئیداره‌ی "دوو له‌ت"
- 5.....یه‌ګرته‌وه‌ی رووکه‌شی و به‌رده‌وامی دابه‌شبوون
- 5.....توڤکاری ده‌ولت-حزب: سیسته‌می پاتروناژ، کلیانتیلیم و حوکمی بنه‌ماله‌یی
- 5.....پاتروناژ و کلیانتیلیم وهک سیسته‌میکی حوکمرانی
- 7.....ته‌ماویوونی سنوره‌کان: دامه‌زراوه‌ حزبییه‌کان له به‌رانبه‌ر دامه‌زراوه‌ ده‌ولتیه‌کان
- 8.....رۆلی بنه‌ماله و سیاستی دایناستیک (Dynastic Politics)
- 8.....ده‌ره‌نجامه‌کانی ګواستنه‌وه‌ی ناته‌واو
- 8.....لاوازی دامه‌زراوه‌یی و حوکمرانیی ناکارا
- 9.....شپواندنه‌ی ئابوورییه‌کان و په‌ککه‌وتنی ګه‌شه‌پیدان
- 10.....ناآرامی سیاسی و نارزه‌زایه‌تی کومه‌لایه‌تی
- 11.....هه‌نگاوی داهاتوو: به‌ره‌و دامه‌زراوه‌یی‌کردن
- 11.....چاکسازی قوولی دامه‌زراوه‌یی
- 11.....شه‌فایه‌تی ئابووری و دارایی
- 12.....دووباره‌ پیناسه‌کردنه‌وه‌ی رۆلی حزبی سیاسی
- 12.....ئه‌نجامگیری
- 14.....سه‌رچاوه‌کان:

پیشه‌کی و چوارچیوه‌ی گشتی

له دوای راپه‌رینی سالی 1991 و به‌تایه‌تی دوای کهوتنی رژیمی به‌عس له سالی 2003، هه‌ریمی کوردستان پیشکه‌وتنیکی به‌رچاوی له دروستکردنی پیکهاته و فۆرمی دهره‌وه‌ی ده‌وله‌تدا به‌خۆیه‌وه بینیه. له رووکه‌شدا، هه‌ریمه‌که خاوه‌نی ته‌واوی دامه‌زراوه‌ی فهرمییه‌کانی هوکمرانییه؛ په‌رله‌مانیکی هه‌لبژێردراو، حکومه‌تیک به‌ وه‌زاره‌ته‌ جیاوازه‌کانییه‌وه، و ده‌سه‌لاتیکی دادوه‌ری. به‌لام کاتیک به‌ قوولی سه‌یری داینامیکی ده‌سه‌لات و پرۆسه‌ی دروستکردنی بریار ده‌کریت، و پنه‌یه‌کی ته‌واو جیاواز ده‌بیریت. له‌و باره‌یه‌وه چاودێرانی نیوده‌وله‌تی و ناوه‌نده‌کانی توێژینه‌وه‌ به‌رده‌وام جه‌خت له‌وه‌ ده‌که‌نه‌وه، ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه له‌ دهره‌وه‌ی ئەم دامه‌زراوه‌ی فهرمییه‌وه و له‌ناو توێژه‌ حزبییه‌ بالاده‌سته‌کاندا چرپوه‌ته‌وه.

ئەم دیارده‌یه له‌ زانستی سیاسیدا به‌ "تیکه‌لبوونی حزب و ده‌وله‌ت" (Party-State Overlap) ناسراوه. هه‌روه‌ک ئەمه‌ ته‌نها کیشه‌یه‌کی کاتی، یان دهره‌نجامی قه‌یرانیکی دیاریکراو نییه، به‌لکو کیشه‌یه‌کی قوولی پیکهاته‌یی (Structural) و میژوویییه، که بووه‌ته‌ گه‌وره‌ترین کۆسپ له‌به‌رده‌م گه‌شه‌ی سیاسی و ئابووری هه‌ریمه‌که. له‌م مۆدێله‌دا، حزب ته‌نها ئامرازیک نییه‌ بۆ گه‌یشتن به‌ ده‌سه‌لات له‌ رێگه‌ی هه‌لبژاردنه‌وه، به‌لکو حزب خودی ده‌وله‌ته؛ سه‌رچاوه‌ داراییه‌کان، هیژه‌ چه‌کداره‌کان و بریاره‌ ستراتیژییه‌کان قۆرخ ده‌کات.

ئەم شیکارییه‌ هه‌ول ده‌دات وه‌لامی چهند پرسیاریکی جه‌وه‌ری بداته‌وه: ئایا دامه‌زراوه‌کانی هه‌ریمی کوردستان وه‌ک ده‌سه‌لاتیکی گشتیی بیلابیه‌ن کارده‌که‌ن، که خزمه‌تی هاو‌لاتیان بکه‌ن به‌ی جیاوازی؟ یان ته‌نها ئامرازیکن به‌ده‌ست پیکهاته‌ حزبی، بنه‌ماله‌یی و پاتروناژییه‌کانه‌وه بۆ پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان؟ بۆچی دوای زیاتر له‌ سێ ده‌یه له‌ هوکمرانیی خۆمالی، هیشتا هه‌ریمه‌که نه‌یتوانیوه قۆناغی هوکمرانیی حزبی تیپه‌رینیت و بجیته‌ قۆناغی هوکمرانیی دامه‌زراوه‌یه‌وه؟

ئامانجی ئەم وتاره، (به‌ پشتبه‌ستن به‌ سه‌رچاوه‌ی ئەکادیمی، راپۆرتی ناوه‌نده‌ توێژینه‌وه‌ ستراتیژییه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کانی وه‌ک [به‌یمانگای واشنتۆن](#)، [حاتام هاوس](#)، و [پروژه‌ی BTI](#)) خستنه‌رووی شیکارییه‌کی قووله‌ بۆ ئەم گواستنه‌وه‌ ناته‌واوه. لێره‌دا هه‌ول ده‌دین هۆکاره‌ ریشه‌یه‌کان، میکانیزمه‌کانی مانه‌وه‌ی ئەم سیسته‌مه، دهره‌نجامه‌ وێرانکه‌ره‌کانی له‌سه‌ر کۆمه‌لگا و ئابووری، هه‌روه‌ها ئەو رێگاچارانه‌ بخه‌ینه‌په‌رو، که ده‌توانن هه‌ریمه‌که به‌ره‌و دامه‌زراوه‌ییکردنیکی راسته‌قینه‌ ئاراسته‌ بکه‌ن.

رېشەي مېژووئى ھەژموونى حزبى

بۇ تېگەشتن لە قەيرانى ئىستاي دامەزراوھىيە كوردستان، پىويستە بگەرپىنەوھە بۇ پەگ و رېشە مېژووئىيەكانى دروستبوونى حزبە كوردىيەكان و ئەو ژىنگەيەي تىيدا گەشەيان كوردووه. سىستەمى سىياسى ئىستا، لە بۇشايىوھە دروست نەبووه، بەلكو دەرەنجامى كەلەكەبوونى دەيان سأل لە خەباتى چەكدارى، مەملەئىيە ناوخۆيى، و رېككەوتنى كاتىيە.

حزب وەك بزووئەوھى شۆرشگىر

پارتى ديموكراتى كوردستان (پارتى) و يەكئىتىي نىشتەمانيى كوردستان (يەكئىتىي)، كە دوو ھىزى سەرەكى و بالادەستى گۆرەپانى سىياسىي ھەرئىمىن، لە بنەپەتدا وەك "حزبى سىياسىي مەدەنى" لە ژىنگەيەكى ديموكراسيدا دروست نەبوون. ئەوان وەك بزووئەوھى رەزگارخووزى چەكدارى (National Liberation Movements) لە شاخ سەريان ھەلدا بۇ بەرەنگارىبوونەوھى زولم و ستەمى رېژىمە يەك لەدوای يەكەكانى عىراق. ئەم پاشخانە مېژووئىيە وایكردووه، كە ئەم حزبانە شەرعىيەتى خوۆيان لە "خەباتى نەتەوھىيە"، "قوربانيدان"، و ئايدۆلۆژىيە كوردايەتى وەرگرن، نەك لە پروسەي ھەلبىزاردن و سندوقەكانى دەنگدان.

وەك چۆن توپۆرەران تامازەي پىدەدەن، كاتىك ئەم بزووئەوھى شۆرشگىرپرانە لە دوای سالى 1991 لە شاخەوھە ھاتنە شار و بوونە دەسەللاتدار، نەيانتوانى ئەو ئەقلىيەتە (Mentality) شۆرشگىرپىيە تىپەرپىن. ئەوان خوۆيان وەك "خاوەنى شەرعى" نىشتەمان و دەسكەوتەكان دەبين، نەك وەك بىكار و نوپنەرپىكى كاتى، كە لەلایەن گەلەوھە بۇ ماوھىيەكى ديارىكارا ھەلبىزاردراين. ھەر ئەمەش وایكردووه رۆليان لە رۆلى حزبىكى سىياسىي ئاسايى زۆر فراوانتر بىت و ھەموو جومگەكانى ژيانى گشتى بگرتەوھە.

دوای راپەرىن و دامەزراندنى ئىدارەي "دوو لەت"

دوای كشانەوھى ئىدارەي بەعس لە ناوچە كوردىيەكان، بۇشايىيەكى گەورەي ئىدارى و ئەمنى دروست بوو. ھەلبىزاردنەكانى سالى ۱۹۹۲، كە يەكەمىن ئەزموونى ديموكراسى بوو، لەبرى ئەوھى بىتتە ھۆي دروستبوونى حكومەتپىكى يەگرتووى بەھىز، بە دابەشکردنى دەسەلات بە شپوھى "پەنجا بە پەنجا" (50-50) لە نيوان پارتى و يەكئىتىي كۆتايى ھات. ئەم رېككەوتنە، كە لەسەر بنەماي ھاوسەنگىي ھىزى چەكدارى بوو، نەك بنەماي دامەزراوھىيە، تۆوى دوو ئىدارەيى و دابەشبوونى چاند.

سەرھەلدانى شەرى ناوخۆ لە نيوان سالى 1994-1998، ئەم دابەشبوونەي كرده واقىيەتپىكى جوگرافىي تال. دەرەنجام ھەرئىمى كوردستان بەسەر دوو زۆنى جياوازدا دابەش بوو: زۆنى "زەرد" بە كۆنترۆلى پارتى لە

هه‌ولێر و ده‌ووک، و زۆنی "سه‌وز" به‌ کوئترۆلی یه‌کیتی له‌ سلیمانی. له‌م قۆناغه‌دا، هه‌ر حزیک (حکومه‌ت، په‌رله‌مان، هێزی پێشمه‌رگه‌ و سه‌رچاوه‌ی دارایی) نایه‌ت به‌ خۆی هه‌بوو. وه‌ک له‌ شیکاریه‌کانی [یلوگی سه‌نته‌ری رۆژه‌لائی ناوه‌راستی LSE](#) دا هاتوه‌، ئەم قۆناغه‌ بووه‌ هۆی چه‌سپاندنی کوئتووری "دووپۆلی" (Duopoly) و به‌حزیکردنی ته‌واوه‌تی کۆمه‌لگا.

یه‌کگرتنه‌وه‌ی رووکه‌شی و به‌رده‌وامی دابه‌شبوون

له‌ ساڵی 2007، هه‌ردوو حزب رێککه‌وتنیکی ستراتیژییان بۆ یه‌کگرتنه‌وه‌ی ئیداره‌کان واژۆ کرد؛ به‌لام ئەم یه‌کگرتنه‌وه‌یه‌ زیاتر رووکه‌شی بوو. له‌بری ئەوه‌ی بێته‌ هۆی توانه‌وه‌ی دامه‌زراوه‌ حزییه‌کان له‌ بۆته‌ی دامه‌زراوه‌یه‌کی نیشتمانی یه‌کگرتوودا، بووه‌ هۆی به‌دامه‌زراوه‌ییکردنی دابه‌شکاری ده‌سه‌لات و پۆسته‌کان له‌ناو خودی حکومه‌ته‌ "یه‌کگرتووه‌که‌" دا. وه‌زاره‌ت، به‌رپوه‌به‌رایه‌تی گشتی، و ته‌نانه‌ت پۆسته‌ بچووکه‌کانیش له‌سه‌ر بنه‌مای "پشک پشکینه‌ی حزبی" دابه‌ش کران.

به‌پێی راپۆرتیکی [به‌مانگای واشتۆن](#)، سه‌ره‌رای ئەم رێککه‌وتنه‌، "شه‌رێکی سارد" له‌ نیوان هه‌ردوو حزیدا به‌رده‌وام بووه‌. سنووری نیوان زۆنی سه‌وز و زه‌رد، هه‌م له‌ رووی جوگرافی و هه‌م له‌ رووی ده‌روونیه‌وه‌، هێشتا بوونی هه‌یه‌ و ته‌نانه‌ت له‌ هه‌ندیک بواردا تۆختر بووه‌ته‌وه‌. ئەم میژوو هه‌مان ده‌لیت: کێشه‌ی دامه‌زراوه‌کانی هه‌ریم کێشه‌یه‌کی ته‌کنیکی نییه‌، هه‌ندێ کێشه‌یه‌کی قوولی سیاسیه‌، که‌ ریشه‌ی ده‌گه‌رپته‌وه‌ بۆ مملانی مانه‌وه‌ و کوئترۆلکردنی سه‌رچاوه‌کان له‌لایه‌ن دوو هێزی چه‌کداره‌وه‌.

توێکاری ده‌وله‌ت-حزب: سیسته‌می پاترۆناژ، کلیانتیلیزم و حوکمی بنه‌ماله‌یی

بۆ تیگه‌یشتن له‌وه‌ی، که‌ بۆچی گواسته‌وه‌ له‌ حوکمی حزییه‌وه‌ بۆ حوکمی دامه‌زراوه‌یی له‌ هه‌ریمی کوردستان شکستی هه‌ناوه‌، پێویسته‌ توێکارییه‌کی ورد بۆ ئەو میکانیزمانه‌ بکه‌ین، که‌ حزه‌کان به‌کاری ده‌هێنن بۆ کوئترۆلکردنی ده‌وله‌ت و کۆمه‌لگا. ئەم میکانیزمانه‌ش بریتین له‌ (سیسته‌می پاترۆناژ، سه‌رپه‌نه‌وه‌ی سنووری نیوان حزب و ده‌وله‌ت، و به‌ بنه‌ماله‌ییکردنی ده‌سه‌لات).

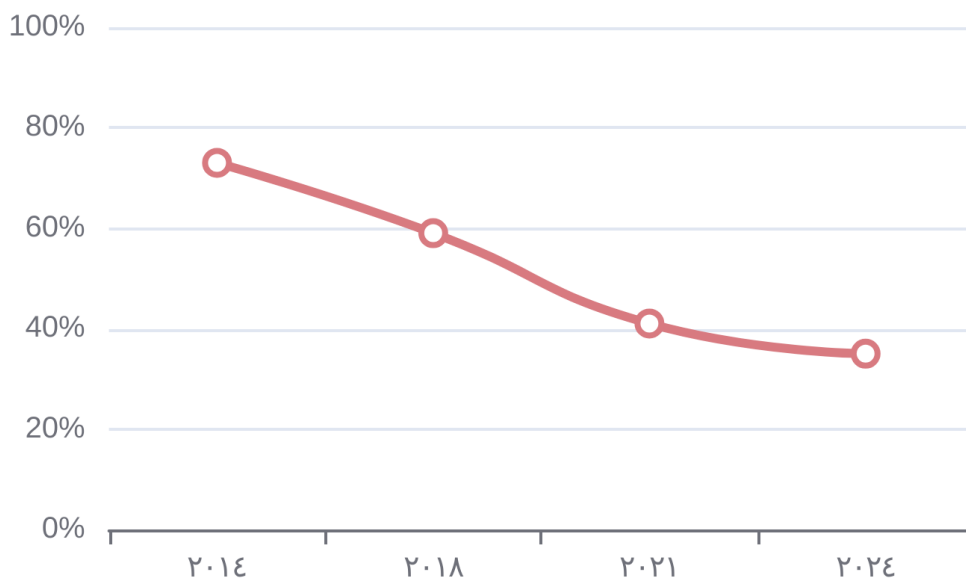
پاترۆناژ و کلیانتیلیزم وه‌ک سیسته‌می حوکمه‌رانی

له‌ هه‌ریمی کوردستان، حزه‌ بالاده‌سته‌کان ته‌نها نوێنه‌رایه‌تی ئایدۆلۆژیا ناکه‌ن، به‌لکو ئەوان گه‌وره‌ترین دابینکه‌ری هه‌لی کار و سه‌رچاوه‌ی دارایی؛ ئەمه‌ش له‌ زانستی سیاسیدا به‌ سیسته‌می پاترۆناژ (Patronage) و کلیانتیلیزم (Clientelism) ده‌ناسرێت. له‌م سیسته‌مه‌دا، حزب (وه‌ک پاترۆن، یان

خاوه‌نکار) سه‌رچاوه گشتیه‌کانی ده‌ولت به‌کارده‌هینیت بۆ کرینی دلسۆزی سیاسی هاو‌لاتیان (وهک کلاینت، یان کرپار).

پاپۆرتی [بیۆژه‌ی BTI](#) به‌روونی ئاماژه به‌وه ده‌کات که "کلیانتیلیزم به‌رده‌وامه له دارشتنی سیستمی سیاسی عێراق و ههریمی کوردستان، که ده‌بیته هۆی لاوازکردنی سه‌قامگیری حزبه‌کان و بیهیزکردنی دارشتنی سیاسه‌تی به‌رنامه‌دارپژراو." حزبه‌کان سه‌رچاوه‌کانی ده‌ولت، به‌تایه‌تی داها‌تی نه‌وت، به‌کارده‌هینن بۆ دامه‌زراندنی سه‌دان هه‌زار که‌س له که‌رتی گشتیدا. ئەم دامه‌زراندانه زۆر جار له‌سه‌ر بنه‌مای شایسته‌یی (Meritocracy) نین، به‌لکو له‌سه‌ر بنه‌مای ئینتیمای حزبین. ئەمه‌ش بو‌وه‌ته هۆی دروستبوونی که‌رتیکی گشتیی زۆر گه‌وره و هه‌لاوساو، که توانای به‌ره‌مه‌ینانی نییه، به‌لام وهک سوپایه‌ک له ده‌نگه‌ر بۆ حزبه‌کان کارده‌کات.

بیۆژه‌ی به‌شداری له هه‌لبژاردنه‌کان

سه‌رچاوه: خه‌ملاندن له‌سه‌ر بنه‌مای داتا‌کانی BTI و کۆمسیۆنی هه‌لبژاردنه‌کان

جگه له دامه‌زراندن، حزبه‌کان له رینگه‌ی "لیژنه ئابووریه‌کان" وه کۆنتروۆلی ته‌واوی بازار و گرێبه‌سته حکومیه‌کانیان کردوه. وهک له شیکاریه‌کی [ئه‌نجومه‌نی ته‌له‌سی \(Atlantic Council\)](#) دا ها‌تووه، ئەم لیژنه به‌رپرسیارن له‌وه‌ی گرێبه‌سته گه‌وره‌کانی ده‌ولت بدریت به‌و کۆمپانیایانه‌ی، که سه‌ر به‌ حزبین، یان

هاوپه‌یمانی. ئەم جۆره له سه‌رمایه‌داریی خزمایه‌تی (Crony Capitalism) وایکردوو: که‌رتی تایبه‌ت نه‌توانی‌ت به سه‌ربه‌خۆیی گه‌شه بکات، به‌لکو به‌رده‌وام پاشکۆی برپاری سیاسی بێت. ئەم دۆخه، وه‌ک له هیلکاربیه‌که‌دا ده‌رده‌که‌وی‌ت، کاریگه‌ریی راسته‌وخۆی له‌سه‌ر متمانه‌ی هاوڵاتیان هه‌بووه، که خۆی له دابه‌زینی به‌رده‌وامی پڕژه‌ی به‌شداری له هه‌لبژاردنه‌کاندا ده‌بینی‌تته‌وه.

ته‌ماویوونی سنووره‌کان: دامه‌زراوه‌ حزبییه‌کان له به‌رانبه‌ر دامه‌زراوه‌ ده‌وله‌تییه‌کان

یه‌کێک له دیارترین نیشانه‌کانی تیکه‌لبوونی حزب و ده‌وله‌ت له هه‌ریمی کوردستان، نادیا‌ری و ته‌ماویوونی سنووری نی‌وان برپاری حزبی و برپاری حکومییه. له سیسته‌میکی دامه‌زراوه‌یی ته‌ندروستدا، په‌رله‌مان شوینی دارشتنی یاسا و چاودێرییه، و ئەنجومه‌نی وه‌زیران شوینی جێبه‌جێکردنه. له‌کاتی‌کدا له هه‌ریمی کوردستان، برپاره ستراتیژی و چاره‌نووس‌سازه‌کان له‌ناو مه‌کته‌بی سیاسی و ئەنجومه‌نی سه‌رکردایه‌تی حزبه‌کاندا ده‌درین، و دواتر ده‌برینه‌ په‌رله‌مان، یان حکومه‌ت ته‌نها بۆ پیدانی شه‌رعیه‌ت و مۆرکیکی یاسایی پووکه‌ش. له‌م باره‌یه‌وه راپۆرتیکی په‌یمانگای [MERI \(Middle East Research Institute\)](#) جه‌خت له‌وه ده‌کاته‌وه، که په‌رله‌مانی کوردستان نه‌یتوانی‌وه بێته سه‌رچاوه‌ی ده‌سه‌لآت و شوینی یه‌کلاکردنه‌وه‌ی مملانیکیان، چونکه ده‌سه‌لآتی راسته‌قینه له ده‌ره‌وه‌ی په‌رله‌مانه. سه‌ره‌رای ئەوه‌ش، دیا‌رده‌ی "حکومه‌تی سپه‌ر" (Shadow Government) به شیوه‌یه‌کی به‌رفراوان بوونی هه‌یه. بۆ نموونه، راپۆرتیکی [Kurdish Progress](#) ئاماژه به‌وه ده‌کات، که له کابینه‌کانی دوا‌یدا، تۆرپک له راپۆرتکاران و یا‌ریده‌هه‌رانی سه‌ر به سه‌رۆکی حکومه‌ت و جێگه‌که‌ی، ده‌سه‌لآتیان له وه‌زیره فه‌رمییه‌کان زیاتره و بودجه‌ی تایبه‌تیان له‌به‌رده‌ستدا‌یه، له‌کاتی‌کدا وه‌زاره‌ته فه‌رمییه‌کان بۆ ده‌سه‌لآت و بۆ بودجه‌ کران.

مه‌ترسیدارترین ده‌رکه‌وته‌ی ئەم تیکه‌لبوونه، دابه‌شبوونی هێزه چه‌کداره‌کانه؛ به‌جۆرێک هێزه‌کانی پێشمه‌رگه (یه‌که‌کانی 70 و 80)، ئاسایش و پۆلیس، له‌بری ئەوه‌ی هێزی نیشتمانی بن و مۆنۆپۆلی به‌کارهێنانی هێز له ده‌ستی ده‌وله‌تدا بێت، راسته‌وخۆ سه‌ر به حزبه‌کان. ئەم هێزانه فه‌رمان له سه‌رکردایه‌تی حزب وه‌رده‌گرن، نه‌ک له وه‌زاره‌ته‌کانی پێشمه‌رگه و ناوخوا. ئەمه‌ش وایکردوو، که حکومه‌ت نه‌توانی‌ت سه‌روه‌ریی خۆی به‌سپینێت؛ به‌پێچه‌وانه‌وه هه‌میشه مه‌ترسیی به‌کارهێنانی ئەم هێزانه له مملانی سیاسییه‌کاندا بوونی هه‌بووه.

رۆلى بنەمالە و سىياسەتى دايناستىك (Dynastic Politics)

قەيرانەكە تەنھا لە قۆرخكارىيە حزىيدا كورت نايىتەو، بەلكو خودى حزبەكانىش لە دامەزراوھى سىياسىيەو ھەرئىمى گۆراون بۆ مۆلكى بنەمالەيى. سىياسەتى دايناستىك (ھوكمرانىيە بنەمالەيى) بوو تە تايبەتمەندىيەكى ديارى گۆرەپانى سىياسىيە ھەرئىمى. بنەمالەي بارزانى لەناو پارتى ديموكراتى كوردستان و بنەمالەي تالەبانى لەناو يەكئىتى نىشتەمانىيە كوردستان، كۆنترۆلى رەھاي بىرپارى سىياسى، ئابوورى، و ئەمىنيان كردوو.

تۆئزەر ھاردى ميد (Hardy Mède) لە وتارىكىدا لە [Polar Journal](#) شىكارىيەكى ئەنترۆپۆلۆژى بۆ ئەم ديارەيە دەكات و دەلالت: "ھەردوو حزبەكە لەلایەن بنەمالەكانەو كۆنترۆلكراون و ھەك كۆمپانىيەي خىزانى كاردەكەن". گواستەنەوھى دەسلالت لەناو ئەم حزبانەدا لە رىگەي ھەلبىزاردنى ديموكراسىيە ناوھۆيەو نىيە، بەلكو لە رىگەي جىنشىنيەي خىزانىيەوھى (بۆ نمونە، گواستەنەوھى دەسلالت بۆ نىجىرقان بارزانى و مەسرور بارزانى لەناو پارتى، و بافل تالەبانى و قوباد تالەبانى لەناو يەكئىتى).

ئەم بەبنەمالەيىكردنە وایكردوو، كە تەنھەت دامەزراوھى بالاکانى حزبىش (ھەك مەكتەبى سىياسى و سەركردايەتى) رۆلى راستەقىنەي خۆيان لە دەست بەدەن و تەنھا بىنە جىبەخىكارى بىرپارى كەسى يەكەمى بنەمالە. ھەك [بەيمانگى و اشنتۆن](#) ئامازەي پىدەدات: "پياوھ بەھىزەكان و خىزانە سىياسىيەكان جىگەي مەكتەبە سىياسىيە سەردەمانىك بەھىزەكانيان گرتوو تەوھ... دوو خىزانە فەرمانرەواكەي كورد دەسلالتى ناوھندىيە ھوكومەتى ھەرئىمىيان بىكارىگەر كردوو."

دەرەنجامەكانى گواستەنەوھى ناتەواو

شكستھىنان لە گواستەنەو "لە ھوكمى حزبىيەو بۆ ھوكمى دامەزراوھىيە"، باجىكى قورسى بەسەر ھەرئىمى كوردستاندا سەپاندوو. ئەم دەرەنجامانە تەنھا لە كايەي سىياسىدا نەماونەتەو، بەلكو كارىگەري و پىرانكەريان لەسەر ئابوورى، كۆمەلگا، و پىنگەي نۆدەوئەتەي ھەرئىمەكە ھەبوو.

لاوازي دامەزراوھىيە و ھوكمرانىيە ناكارا

يەكەمىن قورىانىيە ئەم تىكەلبوونە، سەرورەيى ياسا و سەربەخۆيى دامەزراوھىكانە. دەسلالتى دادوھرى لە ھەرئىمى كوردستان بەھۆي دەستىوھردانى حزبى لە كەيسە ھەستىارەكاندا، بەردەوام پووبەپرووى رەخنە دەيىتەو. دادگاكان ناتوانن لىپرسىنەوھ لە بەرپرسە بالاکانى حزب بەكەن، ئەمەش وایكردوو، كە ياسا تەنھا بەسەر ھاوئالتىيە ئاسايىدا جىبەجى بىكرت.

له‌لایه‌کی ترموه‌په‌رله‌مانی کوردستان، که ده‌بوو بالاترین ده‌سه‌لاتی یاسادانان و چاودیری بیت، زۆرجار وه‌ک کارتیکی سیاسی له مملاتی نیوان حزبه‌کاندا به‌کاره‌ینراوه. دیارترین نموونه، داخستی په‌رله‌مان بوو له سالێ 2015 کاتیکی هه‌ول‌درا یاسای سه‌رۆکایه‌تی هه‌ریم هه‌موار بکریته‌وه. وه‌ک دکتۆر سه‌ردار عه‌زیز له توپزینه‌وه‌یه‌کیدا بۆ [به‌یمانگای کلینگندیل \(Clingendael\)](#) ئاماژه‌ی پیده‌دات، ئەمه قهیرانیکی قوولی نوپنه‌رایه‌تیکردنه، که تیبدا په‌رله‌مان توانای نوپنه‌رایه‌تیکردنی خه‌لک و لپرسینه‌وه‌ی له حکومهت له‌ده‌ستداوه.

له‌لایه‌کی ترموه، گهنده‌لی سیستماتیک (Systemic Corruption) بووه‌ته به‌شیک له دی ئین ئه‌ی (DNA)ی حوکمرانی هه‌ریمی کوردستان. به‌پیی راپۆرته‌کانی [رێکخراوی شه‌فافه‌تی نۆده‌وله‌تی](#) و شیکاریه‌کانی [حاتام ه‌اوسی](#)، گهنده‌لی له عیراق و هه‌ریمی کوردستان ته‌نها سه‌ریچیی چهند تاکه که‌سیک نییه؛ به‌لکو توپزینی ئالۆزی پاترۆناژه، که سه‌رچاوه‌کانی ده‌وله‌ت بۆ به‌رژه‌وه‌ندی حزب و بنه‌ماله‌کان ده‌دۆشیت. نه‌بوونی شه‌فافه‌ت له داها‌تی نه‌وت، خاله‌ سنووریه‌کان، و باج، وایکردوو که متمانه به دامه‌زراوه‌ داراییه‌کانی حکومهت نه‌می‌ئیت.

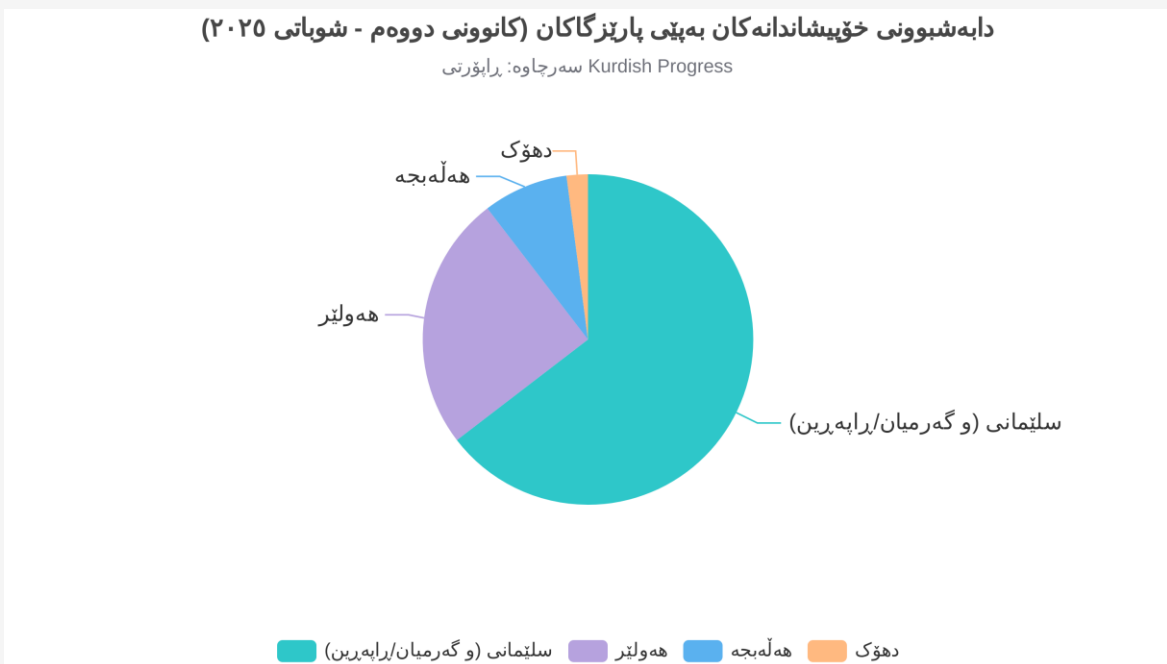
شیواندنه ئابووریه‌کان و په‌که‌وتنی گه‌شه‌پیدان

له رووی ئابووریه‌وه، هه‌ژموونی حزب بووه‌ته هۆی دروستبوونی ئابووریه‌کی ره‌یعی (Rentier Economy) که به‌ ته‌واوی پشتی به‌ فرۆشتنی نه‌وت و وه‌رگرتنی به‌شه‌ بودجه له به‌غدا به‌ستوو. له‌بری ئه‌وه‌ی ئەم داها‌ته بۆ ژێرخان و گه‌شه‌پیدانی به‌رده‌وام به‌کاره‌ینریت، بۆ به‌خێوکردنی توپه‌ پاترۆناژیه‌کان و مووچه‌خۆرانی حزب خه‌رج ده‌کریت.

که‌رتی تایبه‌ت، که بزوینه‌ری سه‌ره‌کیی ئابووریی مۆدیرنه، له هه‌ریمی کوردستاندا به‌ توندی قووخ کراوه. کۆمپانیا گه‌وره‌کانی بواری (په‌یوه‌ندیه‌کان، بیناسازی، نه‌وت، و هاورده‌کردن) راسته‌وخۆ، یان ناراسته‌وخۆ خاوه‌نداریتیبیان ده‌گه‌رپته‌وه بۆ به‌پیرسانی بالایی حزب؛ که ئەمه‌ش رینگه له‌به‌رده‌م وه‌به‌ره‌ینانی بیانی راسته‌قینه و کپیکپی ئازاد. ته‌نانه‌ت هه‌وله‌کانی چاکسازی و به‌تایبه‌تیکردن (Privatization) که له‌لایه‌ن ئازانسه‌کانی وه‌ک USAID وه پالپشتی ده‌کرین، زۆرجار به‌لاریدا ده‌برین و ده‌بنه هۆی ئه‌وه‌ی که‌رته گشتیه‌کان بکه‌ونه ده‌ست کۆمپانیا حزبیه‌کان، وه‌ک ئه‌وه‌ی له راپۆرتیکی [Innov8.krd](#) دا ئاماژه‌ی پێ کراوه.

ناتارامىيە سىياسى و نازەزايەتتى كۆمەلايەتى

دەرەنجامتىكى تىرى ئەم مۆدىلە حوكمىرانىيە، ناتارامىيە سىياسىي بەردەوامە، مەملەتتىي نىوان پارتى و يەككىتى لەسەر دابەشكردنى داھات، پۆستە ئەمىنيەكان، و كۆنترۆللكردنى ناوچەكان، ھەمىشە ھەرەشەبە بۆ سەر سەقامگىرىيە ھەرئىم. ھەك [دامەزراوھى كارنگى \(Carnegie Endowment\)](#) لە شىكارىيەكىدا بۆ ھەلبۇزاردنەكانى پەرلەمانى كوردستان لە سالى 2024 ئاماژەي پىدەدات، ئەنجامەكانى ھەلبۇزاردن ناتوان بە ئاسانى حوكومەت پىكەپەتەن، چونكە كىشەكە لەسەر ژمارەي كورسىيەكان نىيە، بەلكو لەسەر دابەشكردنى دەسلەتتى راستەقىنە و پاراستنى بالانسى ھىزە لە دەرەوھى پەرلەمان.

لەسەر ئاستى كۆمەلايەتى، ئەم دۆخە بووئە ھۆي بېھىوايەكى قوول و داكشانى متمانەي گشتى. رېژەي نزمىي بەشدارى لە ھەلبۇزاردنەكان (كە لە ھەندىك ناوچە بۆ خوار 40% دابەزىوہ)، ئەمەش نىشانەي ئەوہيە، كە ھاوڵاتيان پروايان بە گۆرانكارىكردن لە رېگەي سندوقەكانى دەنگدانەوہ نەماوہ. لە بەرانبەردا، نازەزايەتتىيە جەماوہرىيەكان، مانگرتنى مامۆستايان و فەرمانبەران بەھۆي دواكەوتنى مووچە، بەردەوام پوو لە زيادبوون. ھەك لە ھىلكارىيە سەرەوہدا دەرەكەوئەت، تەنھا لە ماوہي دوو مانگى سەرەتاي سالى 2025، چەندىن خۆپىشاندان لە ناوچە جياوازەكانى ھەرئىم (بەتايبەت لە پارىزگاي سلیمانى) ئەنجام دراون، كە زۆرەيان پەيوەندييان بە مافە داراييەكان و خزمەتگوزارىيەكانەوہ ھەبووہ.

ھەموو ئەم قەيرانە لە ژىنگەيەكدان، كە تا ئىستا خاوەنى دەستورپكى نووسراو نىيە. ھەك لە بلوگى [CONNECT](#) دا ھاتووہ، "سى دەيە بەبى گرىبەستپكى كۆمەلايەتى" واىكردووہ، كە ھىچ چوارچىوہيەكى

یاسایی بالا نه‌بیت بۆ دیاریکردنی سنووری ده‌سه‌للاته‌کان و ڕیگریکردن له قۆرخکاری حزبی. ئەوهی ڕوونه، نه‌بوونی ده‌ستوور هه‌م هۆکاره و هه‌م ده‌ره‌نجامی ئەم قه‌یرانه پینکها‌ته‌یه‌یه.

هه‌نگاوی داها‌توو: به‌ره‌و دامه‌زراوه‌ییکردن

تێپه‌راندنی ئەم قه‌یرانه قوولێ پێویستی به‌ چاکسازی ڕووکەش و کاتی نییه، به‌لکو پێویستی به‌ نه‌شته‌رگه‌ریه‌کی قوولێ دامه‌زراوه‌یی و گۆڕینی فه‌لسه‌فه‌ی حوکمه‌رانی هه‌یه. به‌ پشته‌ستن به‌ راسپاردی ناوه‌نده توێژینه‌وه‌یه‌کان، چه‌ند هه‌نگاویکی ستراتیژی بۆ راستکردنه‌وه‌ی ئەم ڕپه‌وه به‌ پێویست ده‌زانرێت:

چاکسازی قوولێ دامه‌زراوه‌یی

یه‌که‌مین و گرنه‌ترین هه‌نگاو، جیاکردنه‌وه‌ی حزبه له حکومه‌ت (Depoliticization) : بۆ ئەم مه‌به‌سته پێویسته ڕۆسه‌ی دامه‌زراندن و په‌به‌رزکردنه‌وه له که‌رتی گشتیدا له‌سه‌ر بنه‌مای شایسته‌یی و لێها‌توو‌یی بیت، نه‌ک ئینتیمای حزبی. هه‌روه‌ها، یه‌که‌خستنی ته‌واوه‌تی هه‌یزه‌کانی پێشمه‌رگه و ئاسایش له‌ژێر فه‌رمانه‌یی یه‌که‌گرتوو‌ی وه‌زاره‌تی پێشمه‌رگه و ناو‌خۆ، و ڕپینی ته‌واوه‌تی په‌یوه‌ندی دارایی و فه‌رمانه‌یی نیوان ئەم هه‌یزانه و مه‌که‌ته‌به سیاسییه‌کانی حزب، مه‌رچیکێ بنه‌په‌تیه بۆ دروستکردنی ده‌وله‌تییکی خاوه‌ن سه‌روه‌ری.

له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا، په‌سه‌ندکردنی ده‌ستوورێکی هه‌میشه‌یی بۆ هه‌ریمی کوردستان، که له‌لایه‌ن گه‌له‌وه ده‌نگی له‌سه‌ر بدرێت، ده‌توانێت بێته‌ چوارچۆیه‌که بۆ دیاریکردنی سنووری ده‌سه‌للاته‌کان، پاراستنی مافی هاو‌لاتیان، و ڕیگریکردن له درێژکردنه‌وه‌ی نایاسایی ته‌مه‌نی دامه‌زراوه‌کان. ده‌ستوور ده‌توانێت زامنی سه‌ربه‌خۆیی ده‌سه‌للاتی دادوه‌ری و کارا‌کردنی ده‌زگا‌کانی چاودێری (وه‌ک دیوانی چاودێری دارایی و ده‌سته‌ی ده‌ستپاکی) بکات.

شه‌فافیه‌تی ئابووری و دارایی

بۆ نه‌هه‌شتنی سیسته‌می پاتروناژ، پێویسته سه‌رچاوه داراییه‌کان شه‌فاف بکړن. دروستکردنی سیسته‌مێکی دارایی یه‌که‌گرتوو، که ته‌واوی داها‌ته‌کانی نه‌وت، باج، و خاله سنوورییه‌کان له یه‌ک خه‌زێنه‌ی نیشتمانیدا کۆبکاته‌وه، هه‌نگاویکی گرنه‌گ و چه‌تمیه‌یه. پێویسته کۆتایی به‌ مۆنوپۆلی کۆمپانیا حزبییه‌کان به‌ئینرێت و ژینگه‌یه‌کی له‌بار بۆ که‌رتی تایه‌تی سه‌ربه‌خۆ ڕپه‌خسێنرێت. فره‌چه‌شنکردنی ئابووری و گرنه‌گیدان به‌ که‌رته‌کانی کشتوکال، گه‌شتیاری، و پێشه‌سازی، ده‌توانێت پشته‌ستنی هاو‌لاتیان به‌ مووچه‌ی حکومی (که‌ حزب کۆنترۆلی کردوه) که‌م بکاته‌وه.

دووبارە پىناسەكردنەوھى رۆلى حزبى سياسى

لە كۆتاييدا، دەبىت خودى حزبە سياسىيەكان رۆلى خۆيان دووبارە پىناسە بكنەوھ. وەك لە شىكارىيەكى [سەنتەرى لىكۆلىنەوھى رۇدو \(Rudaw RC\)](#) دا ھاتوو، ھەرئىمى كوردستان پىويستى بە گواستەوھ ھەيە لە قۇناغى "سياسەتمەدار" (Politician) كە تەنھا بىر لە بەرژەوھەندى حزبى و ھەلبژاردنى داھاتوو دەكاتەوھ، بۇ قۇناغى "پياوى دەولەت" (Statesman) كە بىر لە بەرژەوھەندى نىشتمانى و نەوھەكانى داھاتوو دەكاتەوھ. حزبەكان دەبىت قبولىيان بىت، كە ئەوان تەنھا "بەشدار"ن لە پرۆسەى سياسىدا نەك "خاوەن"ى دەولەت. ئەمەش پىويستى بە ئىرادەيەكى سياسىيە بەھىز ھەيە لەلایەن سەركردايەتیی حزبەكانەوھ بۇ دەستبەرداربوون لە دەسەلاتى رەھا لەپىناو مانەوھ و سەقامگىرىيە درىژخايەنى ھەرئىمەكە.

خاڵە سەرەكیەكان (Key Takeaways)

- كىشەى سەرەكیە ھەرئىمى كوردستان نەبوونى دامەزراوھ نىيە، بەلكو كۆنترۆلكردنى ئەو دامەزراوانەيە لەلایەن تۆرە حزبى و بنەمالەيەكانەوھ.
- سىستەمى پاترۇناژ و ئابوورىيە رەيى، كارىكى كردوو؛ حزبەكان سەرچاوە گشتىيەكان بۇ كرىنى دلسۆزى بەكاربەئىن، نەك بۇ گەشەپىدانى نىشتمانى.
- دابەشبوونى ھىزە ئەمنىيەكان و بوونى "حكومەتى سىيەر"، سەرورەيى دەولەتیان لەكەدار كردوو و مەترسىن بۇ سەر سەقامگىرى.
- چارەسەرى رىشەيى پىويستى بە جياكردنەوھى حزب لە دەولەت، شەفافىەتى دارايى، و پەسەندكردنى دەستورىكى نىشتمانى ھەيە.

ئەنجامگىرى

قەيرانى دامەزراوھىيە لە ھەرئىمى كوردستان، دەرەنجامى گواستەوھەيەكى ناتەواوھ لە قۇناغى شۆرش و خەباتى چەكدارىيەوھ بۇ قۇناغى حوكمپانىيە مەدەنى و دامەزراوھىيە. سەرەپاي بوونى پەرلەمان، حكومەت، و دادگاكان، دەسەلاتى راستەقىنە ھىشتا لە دەستى مەكتەبى سياسى و بنەمالە بالادەستەكاندايە. ئەم تىكەلپوونەى حزب و حكومەت، سىستەمىكى سياسىيە دروست كردوو، كە لەسەر بنەماي پاترۇناژ، كلىانتىليزىم، و قورخكارىيە ئابوورى كاردەكات.

دەرەنجامەكانى ئەم مۆدیلە زۆر روون: لاوازی سەرۆھىيە ياسا، پەككەوتنى گەشەپیدانى ئابوورى، گەندەلیی بەربللو، و لەدەستدانى متمانەى ھاوڵاتیان بە پرۆسەى سیاسى. ھەربۆیە تا ئەو كاتەى حزبەكان ھەك "خاوەنى دەولەت" مامەلە بكەن نەك ھەك كیپركیكارێك لە چوارچۆیەى ياسادا، ھەريئى كوردستان ناتوانیت قەيرانە یەك لەدواى یەكەكانى تێپەڕنیت.

تێپەڕاندنى ئەم دۆخەش تەنھا بە گۆرینی چەند دەموچاویك، یان ئەنجامدانى ھەلبژاردنیكى نوێ ناکریت، بەلكو پێویستی بە ئیرادەى كى سیاسى راستەقینە و بویرانە ھەیه بۆ گۆرینی خودى فەلسەفەى ھوكمەرانى؛ گواستەنەو لە ھوكمەرانى بۆ "مانەوھى حزب و بنەمالە" بەرەو ھوكمەرانى بۆ "بنیاتنانى نیشتمان و دەولەتى دامەزراوھىيە". بەبێ ئەم ھەنگاوە، ھەريئى كوردستان لە بازەنەى كى داخراوى قەيران و مەملانیدا دەمیئیتەو، كە لە كۆتاییدا دەبیته ھەرەشە بۆ سەر خودى قەوارەى ھەريئەكەش.

BTI 2026 Iraq Country Report

<https://bti-project.org/en/reports/country-report/IRQ>

Conflict Economies in the Middle East and North Africa

<https://www.chathamhouse.org/2019/06/conflict-economies-middle-east-and-north-africa-0/4-implications-policy>

PUK and KDP: A New Era of Conflict

<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/puk-and-kdp-new-era-conflict>

KRG and Statesmanship

<https://rudawrc.net/en/article/krg-and-statesmanship>

The Paradox of Centralization and State Fracture in Iraq

<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/paradox-centralization-and-state-fracture-iraq>

BRIEFING, KURDISH AFFAIRS, December 2024-January ...

https://www.kurdishprogress.com/briefbriefing_kurdish_affairs_december_2024-january_2025ing_kurdish_affairs_december_2024_january_2025

The crisis of representation in the Kurdistan Region of Iraq

https://www.clingendael.org/sites/default/files/2023-04/Crisis_of_representation_final.pdf

The Iraqi Kurds' Destructive Infighting: Causes and ...

<https://blogs.lse.ac.uk/mec/2020/04/15/the-iraqi-kurds-destructive-infighting-causes-and-consequences/>

A Stalemate in Kurdistan

<https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2024/10/a-stalemate-in-kurdistan>

A Call for Constitutional Adoption in the Kurdistan Region ...

<https://www.icconnectblog.com/three-decades-without-a-social-contract-a-call-for-constitutional-adoption-in-the-kurdistan-region-of-iraq/>

Where is the 'state' in Iraq and Lebanon? | O3 Power ...

<https://www.chathamhouse.org/2021/04/where-state-iraq-and-lebanon/03-power-relations-and-state>

Downsizing The Public Sector in KRI: Challenges ... - iNOV8

<https://innov8.krd/3863>

Beyond security: Stabilization, governance, and ...

<https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/beyond-security-stabilization-governance-and-socioeconomic-challenges-in-iraq-2/>

State-building

<https://www.meri-k.org/wp-content/uploads/2018/06/State-Building-in-KRI-Executive-Summary-English-3.pdf>

Some Anthropological Reflections on Iraqi Kurdish Political ...

<https://polarjournal.org/2025/10/21/some-anthropological-reflections-on-iraqi-kurdish-political-parties/>